
Aspekti

Izvorni znanstveni rad
UDK 379.82 + 304 + 008

Opreka masovnog i potrošnog

Tena Martinić

Fakultet političkih nauka, Zagreb

Sažetak

Spektakularnost tehničkog napretka dugo je prikivala kaotičnost koju je izazvala migracija stanovništva. Materijalnost zadržava pojedinca u njegov osobni krug. Prekidaju se veze s okolinom pa se zajedništvo ne može uspostaviti. Potrošni mentalitet uvjetuje da ljudske skupine postaju neizdiferencirana gomila. Kulturna vrijednost nastaje jedino u intersubjektivnom odnosu, nikada kao rezultat pojedinačnog postupka. Razlika između masovnog i potrošnog postaje tako osnovnom u određivanju kulture svakidašnjeg života. Masovna kultura označavala bi proces neopohodan za konstituiranje suvremenih kulturnih vrijednosti, dok bi potrošnom kulturom obilježavali ono što se danas zbiva, prividno kao kulturno događanje, a u biti je destruiranje kolektivnih vrijednosti i bilo kakvog zajedničkog strukturiranja znanja i iskustva.

Industrijska organizacija društva podrazumijeva, pored ostalog, pokretljivost stanovništva, koncentraciju mnoštva u urbanim aglomeracijama, povećanje životnog standarda, širenje informacija i nove oblike komuniciranja. Novi tip ponašanja zakoniti je rezultat novoga društvenog konteksta.

Pomjeranjem masa iz jednog prostora u drugi, mijenjanjem uvjeta života nastaju promjene i u pojedinačnu promatranju svijeta. To je posebno izraženo prijelazom iz ruralnog u urbani prostor, iz omeđenog ambijenta, kao što je seoska sredina, u okolinu koja se teško približe određuje, pa se stoga pojedinac koji je izašao iz omeđenoga ruralnog prostora u njoj gubi, gubeći time i potrebu za društvenim normama, koje jedino i mogu osigurati opstanak neke društvene zajednice. Gubitkom okoliša, koji je u biti njemu dohvatljiv i kozmos, i okoline, koja je za njega zajednica s čvrsto postavljenim normama, za pojedinca nastaje praznina: kozmos se razbija u kaos, a zajednica u čopor koji ga ugrožava svojom neodređenošću i nedohvatljivim, potpuno nepovezanim postupcima. Od toga se brani ili agresivnošću ili pasivnošću. Ono što je nekad, u dohvatljivome okolišu, bilo podvrgnuto dugovjeko postavljenim pravilima, sad se gubi u neodređenome urbanom prostoru.

Poboljšanje materijalnih uvjeta života, površno gledano, rješenje je poteškoća određenja i položaja pojedinca u zajednici, kao i društvenih nedorečenosti uopće. Ne zamjećuje se da se oslobađanjem čovjekove energije sve više nameću i temeljna pitanja o njegovu opstanku. Naime, tehničkim napretkom oslobođena je ogromna energija, koja može biti sredstvom destrukcije civilizacije ili konstrukcije novoga svijeta. Riječ je o ljudskoj energiji, koje još nismo potpuno svjesni. Nijedno razorno sredstvo nije toliko snažno koliko upravo ta energija. Ona će i odlučiti o sudbini svijeta.

Mijene su toliko duboke da ih je nemoguće uklopiti u pravila ponašanja koja su nekad dominantna. Upravo ta golema oslobođena energija stvara nove odnose, nameće nove probleme. Pojedinaac je u novim uvjetima ne samo oslobođen stanovitih napora, nego je pomoću novih sredstava komunikacije stavljen i u nov položaj prema svojoj neposrednoj sredini, ali i prema svijetu uopće. Ta dohvatljivost svijeta zbunjuje donedavno ruralno zatvorenog pojedinca, koji je u nekadašnjemu ograničenom kozmosu neposredno znao osjetiti posljedicu osobnog ponašanja.

Spektakularnost tehničkog napretka zadugo je prikrivala kaotičnost koju su unosile novooslobođena energija i ovostoljetna migracija iz sela u grad, pa zatim s juga na sjever Evrope. Materijalni standard stvarao je i privid duhovnog standarda. Najnovija privredna kretanja izravno pokazuju da se samo inzistiranjem na materijalnom rastu ne samo ne rješavaju bitni problemi suvremenog svijeta, nego se dolazi do bezizlaznih situacija. Materijalna groznica izbacuje pitanje o duhovnosti i o civilizacijskom redu kao nepotrebno, odnosno rješivo samo po sebi. Iz takvih će se stanja izroditi pokreti koji svojim pojednostavljenim predodžbama o uređenju svijeta dovode do potpune animalizacije društvenih odnosa. Jedinka, zaplašena neodređenošću tehničkoga svijeta, izvučena iz ruralnog etičkog sustava, podatljiva je upropaštenim postavkama. Mitomanska obrada nekadašnjih duhovnih vrijednosti daje pojedincu, izgubljenom u industrijskom svijetu, okosnicu i sigurnost. Uplašen od bezimenosti industrijskoga svijeta, pojedinac lako prihvaća pseudodogme o moralu, redu, izuzetnosti njegova naroda za suvremeni svijet. Tako se stvaraju njemu dohvatljive vrijednosti, koje određuju izgubljene granice ruralnoga kozmosa. Zanimaju nas, najšire iskazano, sociokulturološki aspekti toga slojevitog fenomena. Kako, naime, pojedinac i sredina prihvaćaju novonastalu situaciju, odnosno temeljne promjene što nastaju u ovom stoljeću?

Španjolski filozof Ortega y Gasset vezuje uz taj novi povijesni trenutak pojavu gomile.¹ Gomila nema fizionomiju; nju čine međusobno neusklađeni pojedinci, bez duhovnog obilježja, u otporu prema svemu što je individualno. Inzistirali bismo na riječi »gomila«, jer se njome reljefno mogu izraziti neka ponašanja mnoštva danas.

Gomila kao pojava nije vezana uz klasu. Specifična je za tehničku civilizaciju, koja ima mogućnost da u do sada neviđenim razmjerima poveća materijalni standard i maksimalno razvije društvenu pokretljivost. Nijedna sredina nije više tako zatvorena da ne bi mogla, za veoma kratko vrijeme, bitno izmijeniti svoj sastav. Ta labavost kolektivne strukture, brze izmjene pojedinih sredina, zasigurno su uzrokom oneduhovljenja kolektivnih normi.

1 Autor u knjizi »Pobuna masa« (Anali novih dana, Zagreb, 1941) sagledava križu evropskog duha kroz pojavu pobune masa.

Ono što se, kao svima dokučivo, neposredno nameće u takvoj situaciji jest materijalni standard. Klasično građansko društvo stavlja materijalni probitak u prilično čvrste društvene norme i tako mu pridaje, bez obzira koliko on visoko kotirao u njegovoj vrijednosnoj skali, etički i ideološki kontekst u kojemu on nije jedino mjerilo čovjekova djelovanja. Uvjeti stjecanja bili su povezani s normama u kojima se morala, jednim dijelom, poštovati i druga osobnost.

Materijalnost ogoljena do potpune društvene nesvrhovitosti rezultat je oneduhovljenog stanja u kojemu pojedinac gubi svaku stvarnu relaciju s kolektivom, zajedništvo se raspada u bezličnosti individualnih postupaka, pukom iscrpljivanju materijalnog blagostanja. Utapljanje je to u stanju fiziološke lagode, bez ikakve težnje da se sagleda opći trenutak opstojanja, da mu se pokušaju odrediti perspektiva i svrhovitost.

Prosječnost, na kojoj inzistira Ortega y Gasset, a o kojoj se mnogo govori u modernoj prozi, jedno je od bitnih obilježja čovjeka gomile. Prosječnost u kojoj je, dodali bismo, posebno istaknuta neosobnost. Možda bi riječ »neosobnost«¹ bila izravnije obilježavanje pripadnika gomile, jer pojedinac — da bi se uklopio ili, bolje rečeno, nestao u neodređenoj skupini — gubi osobne karakteristike. Opstati a da se ni najmanje ne problematizira vlastito življenje, moguće je kad se ne posjeduje nikakva distanca prema sebi i drugima.

Povećanjem materijalnog blagostanja, stvaranjem životnih uvjeta u kojima se posjeduje više nego što je potrebno za egzistencijalni minimum, te otvaranjem mogućnosti da se lakše mijenjaju prostori, pojedinac se našao u novoj životnoj situaciji koja od njega traži veći duhovni angažman i napor da se shvati novonastalo stanje. Istrgnut iz tradicionalne zadanosti, on gubi orijentacijske točke; zajednica se ne može uspostaviti jer joj on nije u stanju dati okvire, sagledati je u cjelini. Ona nestaje u, za njega bezgraničnoj, ljudskoj naplavini, bez oblika, bez dohvatljivih normi ponašanja. Pojedinac je natjeran samo na prilagodbu suvremenom načinu proizvodnje, odnosno stjecanju neophodnih znanja i vještina kako bi mogao slijediti tehnološki napredak. To su imperativi koji ponajviše zastiru pravo stanje stvari, ostavljajući dojam da je zajedništvo čvrsto strukturirano i da se povećava njegova vrijednost time što pojedinac postaje proizvodno kompetentniji. Njega, u stvari, gura tehnološka nužda, koja proizlazi iz neopikosnovene težnje da se nagonila što više materijalnog. Stručnost biva nešto što nije postalo sastavnim dijelom nečije osobnosti, nego je nakalemljeno kao vanjska zadanost, koju pojedinac nastoji zaboraviti u neradnim trenucima. Tako nastaje izrazito podvojena osoba, koja se dijeli na proizvodnu i privatnu polovicu. Proizvodna aktivnost pojedinca gotovo je mehanički pripojena njegovu biću, on je osjeća kao strano tijelo koje čak smeta nesmetanu predavanju neradnim trenucima. Takva podvojenost još više pridonosi povećanju ravnodušnosti za probleme kolektiva, zajednice. S druge strane, ona pogoduje razvijanju arogantnog stava prosječnog mentaliteta. Proizvodna kompetentnost opravdanje je za prosječnost, oneduhovljeno stanje i neosobnost pojedinca. Osoba zatvorena u svoju stručnost smatra, s obzirom na proizvodnju materijalnih dobara, da samo ona ima objektivnu vrijednost, pa se svaka druga čovjekova aktivnost pojavljuje suvišnom, jednom vrstom osobne ili društvene dekoracije. Biti u stanju uključiti se u tehnološki proces koji pojedincu donosi materijalnu korist postaje

— bez obzira, a možda i tim više, što nije sastavnim dijelom njega samoga — osnovnom ili jedinom vrijednošću. Nadosobnom se tako javlja samo proizvodna sposobnost koja omogućuje neprestani rast u gomilanju materijalnih dobara. Pojedinaac se tako našao u svijetu koji je bogatiji materijalno nego duhovno. Predmet se ne javlja više kao sredstvo egzistencije, nego kao njegov neprikosnoveni čin. Materijalni proizvod zagušuje svakodnevno opstojanje, namećući se svojom nesvrshodnošću ili nepotrebnom količinom kojom suvremeni čovjek ne može ovladati.

Materijalnost zatvara pojedinca u njegov osobni krug i sve se više prekida spona s drugim, odnosno s neposrednom i daljom zajednicom. Drugi čak postaje opasnim, jer oduzima dio koji bi mu možda mogao pripadati. Potrošnost, koja postaje osnovnim obilježjem ponašanja, ide za iscrpljivanjem materijalnih vrijednosti. Kako se osim toga neprestanog iscrpljivanja predmeta sve manje javljaju druge vrijednosti, potrošni čovjek uranja u svesadašnje stanje u kojem nema nikakva stvarnog kontinuiteta, jer se na neprestanom traženju lagode ne traži vremenski slijed. Niz je to izdvojenih trenutaka u kojima je trošenje puki slijed potpuno odvojenih, nepovezanih trenutaka, koji se između sebe ne mogu ulančavati, jer ne postoji vrijednost koja bi prerastala njih same. To nikako ne može biti stvaranje lagode, jer se ono svodi na neurofiziološki proces koji gotovo gubi duhovnu dimenziju koje je dio i memorija, neophodna za stvaranje vremenskoga kontinuiteta. Pojedinaac se gubi u neodredivom protjecanju i sve mu je potrebnije stanje materijalnog zadovoljenja, jer naslućuje bezdan svoje stalne svesadašnosti. Takva jedinka ulazi u gomilu, čopor, skupinu neosobnih pojedinaca, koju okuplja samo tehnološka nužda, složeni proizvodni proces kojim se nagomilavaju materijalna dobra. Ortega y Gasset je tvrdio da »su nestali protagonisti, ostaje samo kor«.²⁷ Protagonist je, naravno, nezamisliv bez kora, neophodna mu je cjelina prema kojoj se može odrediti. Nedostatak te tvrdnje jest i u tome što ne vidi da ne postoji ni drugi element — kor. Kor je, u stvari, usuglašena skupina pojedinaca, kolektivan stav prema svijetu, samim tim svojevrsno oduhovljenje opstojanja. Za Ortegu y Gasset, slijedimo li njegovu tvrdnju, kor postoji zato da bi se izdvojio protagonist. Tu nastaju bitne razlike po kojima bismo se odvojili od njegova poimanja gomile i masovnosti. Njegova postavka proizlazi iz građanskog, liberalističkog poimanja povijesti, po kojem izabrani pojedinac biva osnovnom pokretačkom snagom, dok mu ostali služe, više ili manje, kao skup koji će provesti njegovu zamisao. Pođemo li i od te tvrdnje, usporedba s korom nije adekvatna. Kor bi u takvom poimanju bio ono što on po svojoj osobitosti nije: više ili manje nedjelotvorni skup, koji je na granici nestrukturirane grupe pojedinaca. Protagonist je onaj koji s njime us-

2 Ortega y Gasset riječi gomila i masa upotrebljava kao sinonime: »Pojam gomile je kvantitativan i vizuelan. Ako bi ga preveli, bez promjene, u sociološku terminologiju, otkrili bi u njem ideju društvene mase. Društvo je uvijek dinamičko jedinstvo dvaju činilaca, manjine i mase. Elitu tvore pojedinci ili osobito istaknute skupine pojedinaca. Masa je skup osoba, koje se naročito ne ističu. Treba se dakle čuvati, da ne shvaćamo jednostavno pod riječju mase jedino »radničke mase«, masa je prosječan čovjek. Tako ono, što je bilo tek jedna obična količina — gomila — uzima kvalitativnu vrijednost: to je zajednička osobina, ono što je svačije i od svakoga, to je čovjek, ukoliko se ne razlikuje od drugih ljudi i ukoliko nije ništa drugo nego opetovanje općenitog tipa. (isto, str. 37, 38)

postavlja dijalog, a dijalog je moguć samo kad se nađu dvije vrijednosti na istoj razini. Kad je pak riječ o gomili, onda ne bismo više mogli govoriti ni o koru. Netko se može izdvojiti kad se ima od čega udaljiti; pretpostavka je da se on nađe u odnosu na neku strukturiranu vrijednost.

Za Bahtina Rabelaisova, proza nastaje kao književna suma srednjovjekovne karnevaleske kulture koja je postojala na rubu institucionalnoga kulturnog kôda. Karnevaleski su se elementi pomalo organizirali u novo poimanje svijeta, koje je izrastalo iz jednog vida masovnoga kulturnog življenja. Dominantni kulturni kôd srednjovjekovnog kršćanstva nije odgovarao predodžbama života i svijeta jednoga društvenog sloja u kojem se polako, upravo u suodnosu prema dominantni, negiranju njezine vizije pojavnosti, stvarao novi sustav. Bahtin dokumentirano pokazuje, primjerice na jezik, po jedinim iskaznim oblicima itd, da se suprotni kôd stvara iz jedne masovne manifestacije, karnevala, koja je omogućila da dođe do strukturiranja toga novog određivanja svijeta što će postati dominantom u epohi renesanse. Kulturna se vrijednost, što proizlazi iz Bahtinove analize, ne tvori pojedinačnim činom, nego samo u relaciji s drugima. Sama kulturna činjenica rezultat je, što će danas potvrditi i teorija informacija, komunikacijskog procesa, dakle suodnosa u kojemu osamljeni pojedinac ne može imati nikakvu funkciju. Nije Rabelais stvorio karnevalesku kulturnu tradiciju, nego on iz nje proizlazi. On, dakle, iskazuje predodžbu svijeta koja se i preko njegova djela sučeljava, dijalogizira, spori s drugim poimanjem života.

Ako se skupina pojedinaca pretvara u kor, znači da su na svoj način oduhovili vlastito postojanje, uspostavili između sebe dijalog iz kojeg proizlazi istovrsno poimanje svijeta. Kor bi bio djelatnom cjelinom, a nikako neodredivom gomilom koju jedino okuplja instinkt, nagon, poriv koji ne dobiva svoju oduhovljenu dimenziju. Kor, uzimamo li i dalje uvjetno taj pojam, može imati dvostruku funkciju u jednoj povijesnoj situaciji: ili je cjelina koja na određeni način predstavlja i štiti dominantni kôd, ili je jedinica u stvaranju novoga kulturnog reda, koji samim tim destruirava sustav što tada prevladava. Kor je, dakle, nosilac jednog tipa ponašanja, a sastavljen je od pojedinaca koji u njemu mogu imati aktivniju ili pasivniju ulogu. Istaknutiji pojedinci djelatno sudjeluju ili u očuvanju prihvaćenog kôda ili u njegovu širenju. Protagonist bi bio onaj koji se prema kôdu odnosi kao njegov zaštitnik i promotor, postavljajući pitanja o njegovu smislu i izvornosti. Takav se zna suprotstaviti samome koru, grupi, a sukob nastaje upravo zato što se nalaze u istome kulturnom kôdu, pa je dijalog samo tako i moguć.

Pojedinac se ne pojavljuje kao jedini nosilac vrijednosti koje će potom prihvatiti drugi. Norme se vazda uspostavljaju kao dijalog, odupiranje ili prihvaćanje, između članova nekog prostora i vremena. Svaka norma u biti je dio svojevrsnog kôda, koje je uvijek organizirani red ili jezik što se uspostavlja u međusobnom odnosu pojedinca, a nikako u jednosmjernoj relaciji: izabrani pojedinac — gomila.³

Kulturna vrijednost nastaje samo u intersubjektivnom odnosu, a nikad kao rezultat individualnog čina. Nema izabranika koji će iz ništa učiniti nešto

3 Ortega y Gasset zapaža samo jedan aspekt posljedica suvremenih zbivanja, dok mu drugi izmiču, posebno uzroci koji su ih uvjetovali. Nije, naime, moguće povijesno zbivanje raščlaniti uzevši za mjeru modele prošlosti a zanemariti pojave što određuju totalitet društvenog stanja. Njegov model »aristokratizma«

što će imati općedruštvenu vrijednost. Samo se nešto što postoji u svojoj još do kraja neuobličenoj formi može uspostaviti kao znakovna vrijednost koja služi kao iskaz općeg stanja ili odnosa neke društvene grupe prema svijetu i životu. Ne bi, dakle, problem suvremenoga kulturnog trenutka bio nemogućnost da se iz mase prosječnosti izdvoji protagonist, nego što u toj masi ne nastaju vrijednosti koje bi imale intersubjektivno značenje. Svijet je, kad je riječ o njegovu tehnički visokorazvijenom dijelu, postavljen pred dilemu koja se ne rješava građanskim konceptom: odnos mase i izabranog pojedinca, nego su problemi daleko dublji i nalaze se u prostoru upravo najšire uočene intersubjektivnih relacija, tamo gdje se tvore ili ne tvore neke duhovne vrijednosti, koje jedno društvo projiciraju iz prošlog kroz sadašnji u buduću čin.

Iz toga proizlazi upit koji nam se čini temeljnim za očitavanje samoga stanja: da li je poteškoća u tome što najširi slojevi izlaze iz zatvorenih ruralnih zajednica i imaju prilike da dođu do najraznolikijih informacija o svijetu i životu uopće ili pak negdje drugdje? Nije stoga prihvatljiva teza koja proizlazi iz Ortega y Gessetine analize da gomila nastaje samo zato što je pojedinac u prilici da bude pokretljiv i da su mu dostupne one vrijednosti do kojih su nekad dolazili samo izabrani pojedinci. Ta nekadašnja manjina sve više je gubila sposobnost kulturnog katalizatora i upravo su iz nje proizašli neki tipovi ponašanja koji danas dovode do duhovnog sivila, proglašavanja materijalnog dobra duhovnom vrijednošću. Bila je to destrukcija klasičnih građanskih vrijednosti, koju je prilično reljefno moguće otčitavati u književnim tekstovima Thomasa Manna. Nastao je procjep između zahtjeva proizvodnje, odnosno tržišta i želje manjine koja je posjedovala veći dio materijalnog bogatstva. Tržište je neumoljivo zahtijevalo razaranje dotadašnjih društvenih sklopova, a obogaćena je manjina željela zadržati duhovnu dominaciju. Prestrojavanje društvenih odnosa nametalo je i drugi položaj pojedinca prema skupnim vrijednostima. Pokretljivost razbija dotadašnje društvene cjeline, ne samo u ruralnom nego i u urbanom području. Nastaju novi suodnosi, koje više nije moguće odrediti pomoću mjerila što su bila primjenjiva za industrijsku civilizaciju na razini prošloga stoljeća. Ona nije, naime, omogućavala pojedincu da ima osnovne uvjete koji bi mu dopustili da bude obaviješten i da može sudjelovati u društvenim zbivanjima. Uzmimo samo naglo povećanje slobodnog vremena u tehničkoj civilizaciji, pa osjetno poboljšanje materijalnog standarda koji omogućuje veoma proširenu obaviještenost, što je preduvjet samoosvještavanja pojedinca i njegova aktivna odnosa prema društvenom kretanju.

Jednostrano je određenu društvenu mijenu, kao što je pokretljivost masa, pokušati označiti samo negativno. Ne radi se o tome da se pod svaku cijenu traže i drugi efekti toga povijesnog događanja, nego je riječ o tome da se nastoji razriješiti, što je moguće detaljnije, taj složeni proces koji

koji je uzet kao nepovijesna činjenica, vrijedan dakle za sva vremena, ne dozvoljava da se sagledaju društvene pojave u cjelini. Autor uočava pojedinačne situacije, dobro ih deskribira, ali ih zatim stavlja u neomeđeni društveni kontekst. Upravo mu odnos između mase i izuzetnog pojedinca zastire pogled na osnovne uzroke, jer tako postavljenim odnosom ne dobiva elemente koji bi mu to omogućili.

svakodneвно živimo. Dati mu samo jedno od njegovih obilježja, znači ne uočiti i ne moći slijediti višeslojevit tok kojega smo i mi dio.

Industrijski razvitak određuje se uvećanom potrošnjom i zato osnovnim ciljem tehničke civilizacije postaje trošenje. Proizvodnja i potrošnja vezuju se u začarani krug u kojemu jedna drugu neprestano potiču, bez ikakva mjera izvan njih samih. Te se dvije vrijednosti pojavljuju gotovo kao apsolutne i potiskuju svaki drugi kriterij u drugi plan. Trošenje postaje pojedincu krajnjim ciljem. U klasičnoj fazi građanskog društva stjecanje je imalo cilj u posjedovanju, dok je u visokoindustrijskoj civilizaciji dohodak namijenjen prvenstveno trošenju. Nikad nije nijedno društvo do takvog rafinmana razvilo i neprestano poticalo potrošnju koja je već dosegla nerazumne razmjere. Doživljujemo neurotična stanja grčevitog trošenja materijalnih dobara i svojih vlastitih života. Autentično ljudsko se potire u nezajažljivoj težnji za različitim vidovima trošenja. Ta nastojanja zatvaraju jedinku u njezin osjetilni horizont, odvajaju je od drugih, pretvaraju u biće s čutilnim registrom u kojemu se drugi može pojaviti samo kao objekt, poput materijalnog predmeta koje izaziva stanja ugone ili neugode. Poništavaju se druge spona u odnosu pojedinaca i sve se više gube vrijednosti koje izlaze iz kruga senzualnosti, a pripadaju osjećajnoj i misaonoj sferi. Samim tim pojedinac gubi osobnost, pretvara se, moglo bi se reći, u »potrošnu životinju«. Uzrok ujednačavanju, gubljenja individualiteta, upravo je u pretvaranju potrošnje u apsolutni cilj, u traženju neprestanih senzualnih zadovoljenja. Tako se gube osnovni uvjeti za međusobne kontakte, jer se onaj drugi ne javlja kao dijaloški partner. U dijalogu se pojedinac javlja kao individualnost, ili svatko biva svojevrsnim subjektom, ravnopravnom jedinkom koja na poruku uzvraća osobnim odgovorom. Bez takva odnosa određena skupina pojedinaca ne može postati usklađenom grupom, zajednicom.

Potrošni mentalitet uzrok je suvremene dekulturnizacije, procesa u kojemu se ljudske skupine ne uobličuju u osobene grupe, nego postaju neizdiferencirane gomile što opstaju pod prisilom proizvodno-potrošnog ciklusa.

Potrošni mentalitet, dakle, nema nikakvih kastinskih granica. Riječ je o tipu ponašanja koje se susreću u svim društvenim slojevima. Jedna od njegovih osnovnih značajki jest poništavanje vremenskog slijeda samom apsolutizacijom sadašnjeg trenutka. Potrošni model ponašanja ne poznaje ono što je bilo niti se određuje prema onome što bi moglo biti. Opstoji samo ono što se sad iskazuje, prema čemu se ima nepsredan osjetilni odnos. Ono što nailazi mjeri se samo parametrima profita i potrošnje. Potrošno opstojanje jest diskontinuirani slijed sadašnjih trenutaka pojedinca zatvorenoga u svoj osjetilni obzor. Sve ono što je izvan toga postaje mu strano, nepotrebno, pa otud, primjerice, potpuno udaljavanje od prirode, nekontrolirano iscrpljivanje njezinih bogatstava. Tehnički razvitak koji osigurava veliki komfor i zaštitu od mnogih nepogoda, razvija kod potrošnog tipa poseban vid arogancije kojom se prirodni okoliš uzima kao nešto suvišno, nešto što se daleko bolje može nadoknaditi nekom tehničkom tvorbom.

U analizi suvremenoga kulturnog trenutka od presudna je značenja uočiti koji postupci danas vode k dekulturnizaciji sredine, a koji je pretvaraju u kulturnu vrijednost. Proširenje informacija i dinamizacija pojedinih sredina zahtijevaju i prestrojavanje u ponašanje svakog pojedinca. Proces samoosvjestavanja dobiva nove dimenzije s obzirom da pojedinac daleko ak-

tivnije i neposrednije, bez obzira na sve savršenije mogućnosti manipulacije, može sudjelovati i u životu svoje neposredne okoline, ali i šire društvene sredine. Čini nam se da je stupanj manipulacije u izravnom suodnosu s razinom individualne i skupne samoosviještenosti. Tamo gdje je potrošnost dominantna, gdje ona preteže nad samoosviještenim postupkom, prevladavaju i vidovi manipulacije za razliku od sadržajne informacije. Manipulacijom informacije destruiira se neka sredina, onemogućuje joj se uobličavanje u kulturnu cjelinu, ona biva pretvorena u neodređenu potrošnu gomilu. Njome se osigurava dominacija trenutnog interesa, kojim se skupna vrijednost pretvara u osobni probitak i tako uništava kolektivna energija. Skupni proizvodni rezultat uništen je neoduhovljenim ponašanjem kojim se pojedincu onemogućuje uključivanje u suvislu cjelinu u kojoj bi pojedinac korespondirao sa skupinom u stvaranju kulturnih značajki, koje neko vrijeme povezuju s onim što mu je prethodilo i projiciraju ga — zato što je dobilo svoj specifičan oblik — u ono što će slijediti. Samosvjesna individualnost jedina se može suočiti s izopačenom obaviješću i razlučiti ono što konstruira zajednicu od njene destrukcije. Suprotstavljanje dekulturalizaciji moguće je umnažanjem samosvjesnih subjekata koji kolektivnu vrijednost osjećaju kao jedinu mogućnost vlastitog opstojanja. Masovnim sudjelovanjem u stvaranju kulturnih vrijednosti danas je moguće svladati stanje potrošnosti ili pretvaranja kolektivnoga u mehanički proizvodno-potrošni ciklus koji vodi ka kataklizmi, bilo ratnoj bilo ekološkoj.

Suvremeno je kulturno dobro nemoguće tvoriti bez masovnog sudjelovanja. Masovnost je stoga preduvjet tvorenja suvremenih kulturnih vrijednosti. Usmjeravanjem na izdvojene pojedince, koji bi bili stvaralački subjekti dok bi većina bila pasivni primaoci, bio bi stvoren izokrenuti vid same potrošnosti. Tvako povijesno razdoblje imalo je svoj oblik sudjelovanja pojedinca u skupnome kulturnom stvaralaštvu. Sadašnje vrijeme traži od individue, pružajući joj upravo do sada neviđene mogućnosti, da u daleko većoj mjeri prihvati breme samoodgovornosti. Izbor za individualni postupak, makar po nekim procjenama nije tako, daleko je širi no što je ikad bio. Otvorene mogućnosti zahtijevaju sposobnost izbora, a to može samo pojedinac s jasnim predodžbama o svijetu i opstojanju. Za razliku od nekadašnjih kolektivnih sustava — koje je pojedinac prihvaćao kao prilično čvrsto strukturirani kulturni kôd, pa često nije ni znao za mogućnost drugačijega kulturnog oblika — danas je on, upravo zbog rasprostranjene obaviještenosti, neprestano suočen s polivalentnim kulturnim značajkama i njegovo uklapanje u zajednicu zahtijeva jasniju i čvrstu opredijeljenost za određeni kolektivni vrijednosni niz. To ne znači unifikaciju, prihvaćanje jednoga jedinog duhovnog oblika, nego odluku da se uklopi u jedan od aspekata kolektivnog djelovanja. Suvremenost znači mnogostranost, pa sasim tim i suživljenje i međusoban dijalog raznolikih kulturnih kôdova. Kao što pojedinac cjelovito može opstojati samo kao subjekt, tako i pojedine društvene grupe, nosioci raznolikih kulturnih značajki, postaju subjektom priznavajući razliku i otvarajući mogućnost neprestana dijaloga s drugačijim kulturnim cjelinama. Neka je sredina oduvijek bila sačinjena od dominantnoga kulturnog kôda i nekoliko različitih potkodova, koji su bili ostaci nekad prevladavajućih sustava ili su uobličavali nove duhovne nizove koji su postupno potiskivali općeprihvaćeni kôd. Za suvremeni kulturni trenutak sve je karakterističnije istovremeno koegzistiranje nekoliko kulturnih

kôdova, koji se mogu povezati jednim široko postavljenim etičko-društvenim redom što im omogućuje neprestani slobodan dijalog, raspravu o svim bitnim životnim problemima.

Razlika između masovnog i potrošnog postoje tako osnovnom određivanju kulture svakidašnjeg života. Masovna kultura označavala bi ono što je svojstveno za konstituiranje suvremenih duhovnih vrijednosti, dok bi potrošnom kulturom (makar bi u ovoj sintagmi pojam kultura izgubio svoje osnovno značenje i prelazio u samu opreku duhovnosti) obilježavali proces koji se danas zbiva, prividno kao kulturno događanje, a u biti je destruiranje kolektivnih vrijednosti i bilo kakva zajedničkog strukturiranja iskustva i spoznaja. U prošlim vremenima masovnost u kulturnom življenju imala je drugačiju vrijednost jer je jedan društveni sloj uvijek opstojao materijalno izrazito potisnut i samim tim odmaknut od mogućnosti koje su bile preduvjet zatvaranja određenih duhovnih značajki. Uzmimo kao primjer stanje u antičkoj zajednici. Grčko je kazalište zaista bilo jednim vidom masovnoga produktivnog kulturnog življenja, samo što je, s druge strane, cijeli društveni sloj (robovi) bio potpuno isključen. I u drugim povijesnim razdobljima postoje razlike između određenih tipova kulture, odnosno mogućnosti da se dođe do kulturne informacije. Ne postoji više čvrsta klasna omeđenost u dosegu kulturnih informacija i mogućnosti da se izravnije sudjeluje u stvaranju duhovnih vrijednosti zajednice. Bitno je uočiti tu razliku kako bismo mogli ući u tipove ponašanja koja su uvjetom tvorenja novoga kulturnog oblika ili destruiranja bilo kakvih zajedničkih duhovnih vrijednosti.

Te su razlike u dosadašnjim sociokulturološkim razmatranjima često zanemarivane. Pod dojmom potrošnosti ili pak masovnog sudjelovanja u nekim kulturnim događanjima, uobličavale su se ili pesimističke ili optimističke teze, koje nisu vodile računa o cjelokupnosti pojava, o njihovu izvorištu, samom utemeljenju koje ih ponajbolje objašnjava. Pođemo li od distinkcije: potrošno/masovno počinje nam se rasplitati zamršeno kolo suvremenih kulturnih događaja i nadaje se mogućnost da razlučimo produktivno od neproduktivnog ponašanja. Tvorbeni postupak rezultira stvaranjem određene kolektivne vrijednosti, odnosno značajke koja smjera i prema drugome, dok je za netvorbenu gestu karakteristično da pojedince zatvara u njegov, viši ili manje, osjetilno ograničeni horizont, bez mogućnosti stvarne komunikacije s drugima, a time i bez osnovice za tvorenje kolektivnih značenja. Bez tvorbe kolektivnih značenja nema kulturnog kôda, koji nadilazi vrijeme i koji je prijenos određenog poimanja postojanja i određene slike svijeta. Uvijek je sudjelovanje u kulturnim događajima tražilo određeni stupanj samoosviještenosti pojedinca, dakle njegov aktivni odnos prema zajednici u kojoj živi. Suvremeno se kulturno događanje ne može zamisliti bez te samoosviještene pozicije, samo što pri tome nužno uzimamo u obzir, za razliku od prethodnih povijesnih razdoblja, temeljno izmijenjenu situaciju, s proširenjem i dosegom kulturnih vrijednosti što ih upravo donosi današnja civilizacija. Samoosvještavanje i aktivno sudjelovanje u društvenom zbivanju postaje imperativom našeg vremena. Prisustvujemo veoma oštrim tenzijama i krizama koje nastaju zato što su se mnogi pojedinci našli u neograničenim prostorima suvremenog svijeta; množina obavijesti stvara u njima nesigurnost i neodređenost, pa se često povlači u svijet osjetilnosti ili, s druge strane, u mitomanski zatvorene zajednice potpuno suprotstavljene svakoj drugoj kolektivnoj značajki.

I jedno i drugo ponašanje jesu oblici potrošnog ponašanja, makar drugi stav naoko ne izgleda takvim. Mitomanija je isključivanje razlike, ona je u biti, po osnovnom modelu, jednaka uskoj potrošnoj gesti, jer nije u stanju komunicirati s drugim, ni uspostaviti dijalog niti ga priznati. Ona, uostalom, teži da poništi drugo, jer proizlazi iz stava da je samo ona moguća i prava, dok je sve ostalo štetno, opasno i dužni smo ga odstraniti. U sadašnjoj se situaciji samo pojedinac, koji ima svijest o sebi i svijetu koji ga okružuje, može uključiti u kolektivna zbivanja, prihvatiti zajednicu kao svoje istinsko mjesto postojanja. Masovno sudjelovanje omogućuje da se što širi krug pojedinaca ravnopravno, sa svim mogućnostima što potpunije obaviještenosti, uklopi u stvaranje zajedničkih vrijednosti. Ne bismo stoga tražili rješenje dosadašnjih kulturnih dilema između masovnog i, uvjetno nazvano, elitnog, nego bi se za nas temeljni upit nalazio u opreci između potrošnog i masovnog, neproduktivnog i produktivnog.

Tena Martinić

THE ANTITESIS: MASS AND CONSUMER MENTALITY

Summary

The spectacular nature of technological advance had long obscured the chaos wrought by large-scale migration of populations. Material considerations enclose the individual within a personal circle. Ties with the environment are severed, and commonality cannot be established. The consumer mentality transforms groups of individuals into undifferentiated crowds. Cultural values are produced only in relations between subjects, never as a result of individual acts. The difference between mass and consumer becomes thus the chief determinant of the culture of everyday life. The term mass culture can be used to denote the process necessary to constitute contemporary cultural values. The term consumer culture, on the hand, denotes current developments which have the appearance of cultural events but denote in fact the destruction of collective values and of any common structuring of knowledge and experience.